

Qabul qilindi: 03.04.2025

Chop etildi: 31.05.2025

UDK: 811.512:60

QARAQALPAQ TILINDE «BAS» KOMPONENTLI SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ IZERTLENIWI

Mámбеталиева Qızlargúl – tayanış doktoranti

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik instituti

QORAQALPOQ TILIDA «BOSH» KOMPONENTLI SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARNING TADQIQI

Mambetaliyeva Qizlargul - tayanch doktoranti

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat instituti

THE STUDY OF SOMATIC PHRASEOLOGY WITH THE «HEAD» COMPONENT IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Mambetaliyeva Qizlargul - doctoral student

Ajiniyaz Nukus State Institute

ИЗУЧЕНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С «ГОЛОВА» КОМПОНЕНТОМ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Мамбеталиева Кызларгуль - докторант

Нукусский государственный институт имени Ажинияза

Annotaciya. Ushbu maqolada qoraqalpoq tilshunosligida «bosh» komponentli somatik frazeologizmlarning o'rganilishi haqida so'z boradi. Olimlarning «bosh» komponentli somatik frazeologizmlarga bag'ishlangan ilmiy ishlari va ularning «bosh» komponentli frazeologizmlarni lingvomadaniy jihatdan o'rganishi tilga olindi.

Kalit so'zlar: bosh, frazeologizm, somatik frazeologizmlar, antropotsentrik paradigma, lingvokulturologik aspekt.

Аннотация. В данной статье речь идет об изучении соматических фразеологизмов с компонентом «голова» в каракалпакском языкознании. Были упомянуты научные работы ученых, посвященные соматическим фразеологизмам с «голова» компонентом и их лингвокультурологическому изучению фразеологизмов с «голова» компонентом.

Ключевые слова: голова, фразеологизм, соматические фразеологизмы, антропоцентрическая парадигма, лингвокультурологический аспект.

Annotation. This article discusses the study of somatic phraseological units with the «head» component in Karakalpak linguistics. The scientific works of scientists devoted to somatic phraseological units with the «head» component and their linguocultural study of phraseological units with the «head» component were mentioned.

Keywords: head, phraseologism, somatic phraseologisms, anthropocentric paradigm, linguocultural aspect.

Qaraqalpaq tili biliminiń eń úlken tarawlarınıń biri – frazeologizmler bolıp sanaladı. Frazeologizmler - tildıń ajıralmas bólegi. Hár bir tildıń frazeologiyalıq qorı – sol xalıqtıń milliy ruwxıy miyrası bolıp, onıń jaqın hám uzaq ótmishin, salt-dástúrleri menen ózgesheliklerin, milliy sanası

menen psixologiyalıq qásiyetlerin ashıp kórsetip beredi. Sonday-aq olar arqalı xalıqtıń sana-sezimi, ishki keshirmeleri kórinedi.

«Dúnyadağı kópshilik tillerdiń frazeologiyalıq baylıqlarınıń tiykarǵı bólegin somatikalıq frazeologizmler quraydı. Somatikalıq

gizlargul.mambetalieva@ndpi.uz

frazelogizmler quramında somatizmler, yaǵnıy, dene aǵzaların (múshelerin) bildiretuǵın sózler qatnasadı. Bunday frazeologizmler hár bir tildin frazeologiyasında eń eski frazeologiyalıq qatlamlar bolıp esaplanadı [1:6].

Tilde eń kóp ushırasatuǵın adamnıń dene múshe atamaları hám is-háreketlerine baylanıslı payda bolǵan frazeologizmler bolıp tabıladı. Demek, somatikalıq frazeologizmler – házirgi dáwirdeń izertleniw talap etiletuǵın frazeologizmlerdeń úlken bir tarawı.

Qazaq tilshisi Q.Qayırbaeva óz miynetinde: «Til biliminde anatomiyalıq atamalardı tiykarlanǵan frazeologizmlerdeń túrleri somatikalıq frazeologizmler degen atama menen de tanımálılıqqa iye. Somatikalıq atamalar – tildegi eń eski, leksika-semantikalıq qatlamlardıń biri. Sebebi, adam qorshaǵan tábiyiy ortalıqtı seziniw biliwdi dáslep ózinen baslaydı», - degen pikirdi bildirgen [2:29].

Qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmlerdeń basım kópshiliginiń quramında *bas* komponentli somatikalıq frazeologizmler qatnasıp, hátte, *bas* somatizmi eski túrkiy dáwirdegi tasqa oyıp jazılǵan esteliklerden baslap, orta túrkiy dáwiri, sonday-aq usı dáwirdeń sońǵı waqıtlarda júzege kelgen jazba esteliklerde de ushırasadı. Házirgi waqıtta «*bas*» komponentli frazeologizm barlıq túrkiy tilles xalıqlardıń leksemasında bar.

Bas koncepti penen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler tilde tek ǵana semantikalıq baylıq emes, al xalıqtıń oy-pikiriń, turmıslıq tájiriyesiniń hám mádeniy qádiriyatlarınıń ayqın kórinisi bolıp tabıladı. Bul frazeologizmler arqalı insannıń ruwxıy jaǵdayı, sociallıq dárejesi hám psixologiyalıq keshirmeleri ańlatıladı. Olardı tallaw kognitiv lingvistika, mádeniyattanıw hám psixologiya pánleri kesilispesinde áhmiyetli ilimiy baǵdardı quraydı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen professor E.Berdimuratov «Qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adam turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın predmetler menen qubılıslar dógeresinde payda bolǵanın kóremiz», - degen pikirdi ayıp ótedi hám adam dene músheleriniń atamalarına baylanıslı (til, awız, júrek, ayaq, qol, bet, bas, murın, qulaq, ókpe hám t.b.) sózler frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kóp ushırasatuǵınlıǵın kórsetedi [3:137].

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasın úyreniwde J.Eshbaev tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi” áhmiyetli derek

bolıp esaplanadı. Bul sózlik qaraqalpaq til biliminde dáslepki frazeologiyalıq sózlik sıpatında ayırıqsha orın iyeleydi. Sonıń ishinde, 38 «*bas*» komponenti qatnasqan frazeologiyalıq birlik keltirilgen bolıp, bul jaǵday «*bas*» sóziniń frazeologiyalıq sistemada aktiv hám nátiyjeli leksikalıq birlik sıpatında qatnasatuǵının kórsetedi [4]. Sonday-aq, Qaraqalpaq tiliniń tórt tomnan ibarat túsindirme sózliginiń I tomında bolsa 76 dan aslam «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmler kiritilgen.

Bunnan tisqari, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń avtorlıǵında ámelge asırılǵan izertlewlerde 219 dan aslam «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmler ushırasadı. Bul bolsa «*bas*» múshesiniń til biliminde, atap aytqanda frazeologiyada, semantikalıq hám simvollıq jaqtan keńnen qollanıwın tastıyıqlaydı. «*Bas*» insan denesiniń eń áhmiyetli aǵzalarınń biri bolıp, kóplegen mádeniy, sociallıq hám psixologiyalıq túsiniqler menen baylanıslı bolǵanlıqtan, ol tiykarǵı frazeologiyalıq bazası sıpatında xızmet etedi [5].

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq izertlewdeń quramında «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmler boyınsha ilimiy pikirler ayılǵan. Olarda somatikalıq frazeologizmler tek bildiretuǵın mánisine hám atqaratuǵın xızmetine qaray izertlenip qoymastan, aymaqlıq ózgeshelikke baylanıslı qollanılatuǵın somatikalıq frazeologizmler de qaraqalpaq tilinde salıstırmalı túrde izertlendi. Mısalı, B.Bekniyazovtıń «Qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdeń lingvomádeniy analizi» degen dissertaciyasında Qaraqalpaqstan aymaǵında jasap atırǵan qazaq milleti wákilleriniń tili mısasında analizlengen [6]. Ol derlik barlıq tillerde de dene múshe atamaları ushırasatuǵın frazeologizmler bolıp, olar hár qıylı mánilik qubılıwlar da beriliwi boyınsha óz jeke kózqarasların bildiredi.

Sonday-aq, B.Bekniyazovtıń «*bas*» komponentli somatikalıq frazeologizmler boyınsha maqalasında Qaraqalpaqstanda jasawshı qazaq milleti wákilleriniń tilindegi «*bas*» somatizmleriniń dialtektlik ózgeshelikleri haqqında ayılıp, ádebiy tildegi sáykes variantları mısalları menen kórsetken. Avtor maqalasında «*bas*» sózine bılay táriyp bergen: «Ulıwma «*bas*» sózi – adamzat sanasında, ásirese túrkiy xalıqlardıń milliy inanım, túsiniqlerinde kiyeli uǵım. *Bas* sózinen jasalǵan soamtikalıq frazeologizmler basqa adam dene múshelerinen jasalǵan frazeologizmlerge qaraǵanda ańlatatuǵın

mánisi boyınsha, emocionallıq-ekspressivlik boyawı jaǵınan da belgili salmaqqa iye. Bas sózi – aql, sana, danalıq, birinshilik, joqarılıq, ústemlik, ulıwma adamdı basqarıwshı kúsh sıpatındaǵı mánini de ańlatadı. Sonıń menen birge, bul frazeologizmlerde xalıqtıń salt-dástúri, turmıs-tirishiligi, qorshaǵan ortalıqtı tanıw, ańlaw, biliw, túsiniǵı, xalıqlıq qádiriyat, mentalitet ózgesheligin de qamtıydı» [7:251].

S.Arızımbetovanıń «Ingliz hám qaraqalpaq tilindegi milliy kórinisinde “head/bas” komponentli frazeologizmler» atlı dissertaciyasında «Head» hám «bas» somatikalıq komponentli frazeologiyalıq birliklerdiń qurılısı, semantikalıq hám funksional-stilistikalıq mánisindegi ózine táń ózgeshelikleri qarastırılǵan [8].

S.Shınnazarovanıń miynetinde «bas» komponentli somatikalıq frazeologizmler haqqında bılay kórsetilgen: «Belgili jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń barlıq shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler ónimli qollanılǵan. Shıǵarmalar tilinde ásirese, frazeologizmler súwretlew quralları sıpatında ónimli qollanıladı,-dep atap kórsetilip mısalı, “Mine endi olardı dúzetiw óziniń basına túsajaq” mısaldaǵı “basına túsıw” frazeologizmi “ózi islew” mánisinde bildiretuǵınlıǵı haqqında ayıladı [9:47].

Juwmaqlap aytqanda: bas koncepti til arqalı insan pikiri, tájiriyyesi hám mádeniyatınıń simvolikalıq kórinisine aylanadı. «bas» insan tili hám oylawında tek fizikalıq agza sıpatında emes, al ruwxıy, psixikalıq hám sociallıq mazmunlardı anlatıwshı oraylıq túsiniq sıpatında payda boladı.

1. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birlikler máni jaǵınan túrli toparlarǵa bólinedi. Sol birliklerdiń arasında basım kópshiligi somatikalıq frazeologizmler bolıp, til qorınıń negizgi bólegi bolıp tabıladı;
2. Bul frazeologizmler adam dene músheleriniń is-háreketleri menen baylanıslı, kóp jaǵdaylarda hár túrli sezim-tuyǵılardı, minez-qulıqtı yamasa jámiyetlik qatnaslardı obrazlı túrde jetkeriwde xızmeti úlken;
3. Qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmler tek ǵana basqa tiller menen salıstırmalı túrde izertlenip, bunda “bas” konceptine baylanıslı bolǵan somatikalıq frazeologizmler haqqında arnawlı izertlew jumısı joq.

4. Somatikalıq frazeologizmler grammatikalıq qurılısı, leksika-semantikalıq mánisi jaǵınan lingvomádeniy aspektte izertleniwı tiyis bolǵan eń áhmiyetli mashqalalardıń biri;
5. Lingvo-mádeniy ayırmashılıqlardıń tereń tallanbaǵanlıǵı: Bas komponentli frazeologiyalıq birlikler túrli mádeniyatlarda túrlishe mánige iye boladı. Bul ayırmashılıqlardı tereń tallaw arqalı frazeologizmlerdiń mádeniy ózgesheliklerin anıqlaw múmkin bolsa da, bul baǵdarda jeterli izertlewler joq.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Рашидова У.М. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида). Фил.фанл.бўйича.фалсафа.фанл.дисс.-Самарқанд. 2018. –Б.139.
2. Қайырбаева Қ. Қазақ тилиндеги этномәдени атаулардың символдық мәни. Фил.ғыл.канд.ғылыми дәрежесин алу үшін.автореф. – Алматы.: 1997, 29-б.
3. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкис.Билим. 1994. 137-б
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Қ.Пахратдинов, Қ.Бекниязов. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги. Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2018.
6. Бекниязов Б. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердің лингвомәдений анализи. Фил.илим.бой.фил.док.дисс. -Нөкис.: 2021.-Б.125.
7. Бекниязов Б.К. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги “бас” компонентли соматикалық фразеологизмлер.//“Вестник” КГУ им.Бердаха. №2.(47)2020. 250-252.
8. Arzımbetova S. Ingliz va qoraqalpoq olam lisoniy milliy manzarasida «head/bas» komponentli frazeologik birliklar. Fil.fan. bóyicha.falsafa.doktori. avtoreferat.. Nukus, 2024. 24-b.
9. Shınnazarova S. T.Qayıpbergenov shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler.– Nukus.: “GoldenPrint Nukus”, 2024. –B.100.